

DE WIJSHEID VAN DE HEKS

Eerder verschenen van Susan Smit:

Heks (non-fictie)

Wijze vrouwen (non-fictie)

Elena's vlucht (roman)

De zweefmolen (non-fictie)

Wat er niet meer is (novelle)

Vloed (roman)

Zoals jij bemint (verhalenbundel)

Wijze mannen (non-fictie)

Gisèle (roman)

De eerste vrouw (roman)

Hotel Hartzeer (samen met Marion Pauw)

Tropenbruid (roman)

De heks van Limbricht (roman)

Susan Smit

De wijsheid van de heks

Wat ik de afgelopen twintig jaar van de oude
natuurreligie heb geleerd

LEBOWSKI PUBLISHERS
AMSTERDAM 2022

© Susan Smit, 2022
© Lebowski Publishers, Amsterdam 2022
Omslagontwerp: Studio Rubio, Antwerpen
Auteursfoto: Yvette Kulkens
Typografie: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 488 6481 2
ISBN 978 90 488 6482 9 (e-book)
NUR 320

www.lebowskipublishers.nl
www.susansmit.nl
www.overamstel.com

OVERAMSTEL
uitgevers

Lebowski Publishers is een imprint van Overamstel uitgevers bv.

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord	11
1 De ongetemde vrouw: de kracht van de heks	19
2 Zo boven, zo beneden: de troost van de natuur	45
3 De innerlijke burcht: solitair leven	69
4 <i>Do no harm, but take no shit</i> : de ethiek van de heks	97
5 De wijsheid van het lichaam: het feest van de zinnen	119
6 Alles kent zijn tegendeel: omgaan met emoties en tegenslagen	145
7 Onderhoud je licht: energetische hygiëne en aarding	167
8 Intuïtie: buitenzintuiglijke informatie ontvangen	191
9 Het schaduwrijk: zelfontwikkeling	217
10 'Mijn wet is liefde voor alle wezens': activisme	243
11 <i>Where there's a witch there's a way</i> : creativiteit en inspiratie	265
12 <i>Work your magic</i> : rituelen en bezweringen	283
13 De onzichtbare wereld: het eeuwige	315
Bronvermelding	341
Register	343
Dankwoord	351

Lieve vrouw,

Dat we zo zacht zijn, onze huid die een beetje meegeeft,
dat vind ik zo mooi aan ons.

De strepen op onze buiken, de bobbel op onze dij, kunnen me ontroeren omdat ze zo menselijk zijn.

En ach, hoe we pas leren omgaan met de blikken die op onze lichamen rusten – keurend, oordelend, begerend tegen de tijd dat die blikken zeldzaam worden.

Ik houd van onze buiken als we zwanger zijn, eerst voorzichtig opbollend en dan groot en rond en machtig.

Van het vuur in onze schoot dat niemand anders toebehoort.

Van ons vermogen diep te voelen, aan te voelen en mee te voelen, en hoe zorgvuldig we dit koesteren en tonen.

Van hoe we in razernij kunnen ontbranden als een furie, als Elektra, met leeuwinnenkracht die tot dan misschien sluimerde maar al die tijd tot onze beschikking stond.

Ik zie ons in de ruwe toppen van mijn moeders vingers,
waar hard werken en zorg dragen in te lezen zijn.
In de schaterlach van mijn vriendinnen, hun gulle armen
die kunnen troosten en hoog de lucht in zwaaien als we dansen.
In het stille kijken van mijn meisjeskind, zoekend waar ze haar
liefde kwijt kan, al die liefde die nog zo vrijelijk en argeloos weg-
stroomt, en niemand die er nog mee vandoor is gegaan.

Zie eens hoe we onze zonen willen behoeden en onze dochters
willen beschermen,
maar er toch voor kiezen ze hun eigen weg te laten gaan.
Hoe we eeuwenlang zijn gekleineerd, gebruikt of op een veel te
hoog voetstuk zijn gezet,
en nadat we vielen alleen maar beter hebben leren opstaan.
Hoe onze vuisten op tafel en scherpe tongen werden bestraft,
maar nooit helemaal het zwijgen is opgelegd.
Hoe we harde machtsstructuren hebben doorstaan en getrotseerd,
omdat we weten dat 'de zachte krachten zullen winnen in 't eind'. *

* Henriëtte Roland Holst

Hier staan we, als dochters in een lange lijn van grootmoeders en moeders, als buurvrouwen, dokters, danseressen en presidenten. Zie toch hoe we allemaal worden geboren als voortreffelijke wezens, maar sommigen van ons overtuigd raken van het tegendeel. Ik dank jullie, mijn zusters, voor elke helpende hand, ondersteunende knipoog, begrijpende blik en elk lief woord. Vergeet nooit hoe magnifiek we zijn.

Susan Smit

Voorwoord

Terwijl ik door mijn puberteit raasde, ervaaarde mijn moeder de eerste perikelen van de overgang. Dat zorgde voor de nodige emotionele botsingen, maar ook voor verwantschap. Allebei maakten we ons klaar om te veranderen; we schudden en kronkelden om onze oude slangenhuid af te leggen en wierpen een blik op de nieuwe die we zouden kunnen aangroeien. Eén ding was zeker: het onbevangen kind dat ik was geweest en de plooi-bare moeder en echtgenote die zij was geweest, moesten worden achtergelaten om een nieuwe levensfase binnen te kunnen gaan.

We lazen boeken over persoonlijke groei en zelfontwikkeling en wisselden onze kennis uit. Op het omslag van een van die boeken stond een lachende vrouw die in een kletsnat wit t-shirt en spijkershirt de zee uit kwam lopen. *Geen zee te hoog*, heette het (de auteur, Wayne Dyer, zou ik twee decennia later ontmoeten voor mijn boek *Wijze mannen*). Samen onderzochten we allerlei religieuze, spirituele en filosofische stromingen, van het existentialisme tot het boeddhisme, en we praatten daar avonden lang over. Met mijn kalligrafeerpen schreef ik in zwierige letters allerlei spreuken en wijsheden in notitieboekjes op. We zaten in een overgangsfase en wisten nog niet dat zij aan de andere kant van de poort een echtscheiding zou aanvragen en zich zou aansluiten bij een groep lichtwerkers. Ik zou op mijn beurt naar Amsterdam verhuizen om Nederlands te studeren en me onder

te dompelen in de spirituele gemeenschap, in een studentengroep neerlandici en in het extravagante uitgaansleven van de jaren negentig, waar ik me (als hetero) opgenomen en begrepen voelde in de flamboyante gayscene.

Door workshops te volgen, lezingen bij te wonen en boeken te lezen sprokkelde ik kennis en begrip van religie en filosofie bij elkaar, maar in geen enkele traditie kon ik me helemaal vinden. Ruim twintig jaar geleden, op mijn vijfentwintigste, terwijl ik aan de weg timmerde als journalist, kwam ik op het spoor van de oude religie, zoals ik hekserij graag noem. Ik schreef er een artikel over en was blij verrast. Het bleek een pakketje universele en tijdloze principes te bevatten, gebaseerd op de natuurwet-ten, waaruit een levenshouding sprak die helemaal bij mij paste: onderzoekend, poëtisch-mystiek en gericht op plezier, liefde en harmonie. Het eerde zowel het mannelijke als het vrouwelijke, het geestelijke als het lichamelijke, het aardse als het bovenaardse, het verdriet als het vreugdevolle, het tastbare als het boven-natuurlijke.

Ik kon er niet over uit: deze prachtige, vredelievende religie kwam nota bene van eigen Europese bodem en ik was daar nooit eerder op geweest! Ik trok het heksendom aan als een nieuwe jurk, draaide er giechelend mee voor de spiegel. De jurk zat me als gegoten en eindelijk was het winkelen voorbij. Ik wist het zeker: dít was de weg die ik wilde gaan bewandelen, van voor naar achter en met alle kronkels en bochten die erbij hoorden.

Hekserij is, net als alle natuurreligies op de wereld, niet-georganiseerd. Er zijn geen heilige boeken, gebouwen of profeten, er is geen strikte leer. Veel mensen noemen het daarom liever een spiritueel pad, maar ikzelf houd het bij een religie omdat het een specifiek godsbeeld bevat (namelijk de goddelijke vonk in

alles wat leeft). Hekserij is een ervaringsreligie en het pad van de heks is een persoonlijke ontwikkelingsreis. Het reikt je middelen aan voor persoonlijke groei en levensverdieping, maar het is cruciaal dat je de ervaringen en inzichten zélf opdoet. Het gaat om de innerlijke beleving, zoals dat in alle mystieke, sjamanistische tradities het geval is.

We kenden rond de eeuwwisseling nauwelijks internet en sociale media, er waren nagenoeg geen werkgroepen die hekserij beoefenden, laat staan dat er workshops over bestonden. In Nederland was toen vooral de gesloten, hiërarchische wicca actief – in de jaren vijftig bedacht door een man met ideeën die niet bij de mijne aansloten – maar die inmiddels gelukkig veel toegankelijker is geworden. Ik merkte dat ik me aangetrokken voelde tot traditionele hekserij, waarbij ik zo dicht mogelijk bij de principes uit de bezielde natuur kon blijven, op een vrije, speelse, aardse en tegelijk fantasievolle manier. Dus reisde ik een paar keer af naar de Verenigde Staten, waar traditionele hekserij al wel groeide en bloeide. Het was een vorm van ecofeminisme, met de natuur en vrouwelijke waarden hoog in het vaandel. Ik woonde jaarfeesten en maanceremonies bij, ontmoette vooraanstaande heksen als Laurie Cabot, Phyllis Curott en Zsuzsanna Budapest (mijn grote voorbeeld Starhawk bleef buiten bereik) en bracht mijn kennis mee naar huis, waar ik gelijkgestemden tegenkwam met wie ik stukken van het heksenpad beliep. In 2001 publiceerde ik er mijn eerste boek over: *Heks. Een magische reis door de westerse spiritualiteit*, dat tot op de dag van vandaag wordt herdrukt.

De tweede poort die ik door ging was die van Maagd naar Moeder, toen ik mijn eerste kind kreeg. En nu ik tegen de vijftig loop, voelt het alsof ik opnieuw in een overgangsfase zit; die van

Moeder naar Crone: ‘postmenstruele wijze vrouw’ in de oude religie. Mijn kinderen zijn niet meer zo heel jong, ik voel me gerijpt en gevestigd als auteur van romans en boeken over persoonlijke ontwikkeling en heb rust gevonden in de liefde. Mijn heks-zijn is verdiept, gedrenkt in de ervaring van jarenlang vrouwencirkels en vollemaanceremonies organiseren en gedragen door de ups-and-downs van het leven. Mijn lichaam geeft aan dat het zich voorbereidt op de menopauze. Ik ben dan misschien wat wijzer geworden, maar de winst is vooral dat ik het niet-weten heb omarmd.

Elk jaar dat ik bij mijn leeftijd mag optellen, maakt me minder bang voor mijn eigen kracht – of beter gezegd: om haar te tonen. Ik geef mezelf toestemming om hoekiger en scherper te zijn en niet alleen omdat er iets in mij aan het veranderen is. Ook de buitenwereld staat het me meer toe. Als het aan mij ligt groei ik langzaam uit tot een onaangepaste, excentrieke oude vrouw met kaftans en grote kettingen die ongevraagd wijze raad uitdeelt.

In deze levensfase vond Entgen Luijten – in 1674 als laatste vrouw in Nederland als heks terecht – mij, en ze liet me haar verhaal in de roman *De heks van Limbricht* vertellen. De behoefte om over het gedachtegoed van hekserij te schrijven en me ook naar buiten toe als heks uit te spreken, welke weer in me op. Waar ik me in *Heks* richt op de rituelen, de jaarfeesten, de geschiedenis, bezweringen, kruiden, oliën en stenen, ga ik in *De wijsheid van de heks*, dat je als een vervolg kunt lezen, in op de levensbeschouwing van hekserij, die verrassend goed bij deze moderne tijd past. Ze is gestoeld op oude, maar tijdloze natuurwetten, mystieke beginselen en sjamanistische oefeningen. Als bijna-Crone ben ik er klaar voor om de inzichten en handvatten die de oude religie me al die jaren heeft gegeven met anderen te delen.

Het is maar al te menselijk om je eerst de gebruiken van een geloofstraditie eigen te maken en om daarna pas de levensovertuiging erachter te gaan begrijpen en doorvoelen. Het tastbare deel geeft immers houvast, omdat het concreet en overzichtelijk is. Dat deel valt je met daadkracht toe te eigenen, terwijl voor het gedachtegoed veel meer tijd, geduld en ontvankelijkheid nodig zijn. De principes en natuurwetten kende ik die eerste jaren dan wel uit mijn hoofd, maar ze kregen pas werkelijk betekenis toen ik ze in gebruik ging nemen en ervaarde wat voor kracht, kalmte en inzichten ze kunnen geven bij grote en kleine uitdagingen en vraagstukken.

Als beginnende heks verzamelde ik gretig alles wat ‘een heks in huis hoort te hebben’ en volgde ik de vaste gebruiken en tradities op. In mijn keuken stonden een stuk of dertig glazen potten met gedroogde kruiden, op mijn altaar lagen de klassieke objecten die bij elk element hoorden. Nu heb ik nog maar een paar zakjes kruiden in huis die me echt helpen en richt ik overal in huis wisselende plekje in met spullen die me op dat moment aanspreken, zoals stenen, bloemen en takjes die ik met mijn kinderen in de natuur heb gevonden. Toen kon ik bij het openen van een cirkel de lange, klassieke teksten uit mijn hoofd reciteren en gebruikte ik een *athame* (‘ceremonieel mes’); nu roep ik de windrichtingen losjes aan en baken ik met mijn vinger, en vooral met mijn voorstellingsvermogen, een heilige ruimte af. Die jonge vrouw van midden twintig, met haar ijver, nieuwsgierigheid en het zoeken naar grip, doet me glimlachen.

De levensbeschouwelijke kant van hekserij dringt zich pas aan je op als je je eigen persoonlijkheid en mechanismen gaat doorzien, en je het gesprek met de levende natuur om je heen en de andere, mystieke wereld opstart en gaande houdt. De natuurprincipes en heksenwetten bieden een raamwerk om je eigen

ervaringen te begrijpen en er lering uit te trekken. Je gaat patronen en wetmatigheden zien in hoe de dingen zich onttollen en je leert de principes in te zetten in alle aspecten van je dagelijks leven.

Mijn heksenblik heeft me geholpen in de manier waarop ik met emoties omga, hoe ik mijn creativiteit inzet, hoe ik me in de liefde durf te verbinden. Het ondersteunt me in mijn verhouding tot mijn lichaam en seksualiteit, in het op peil houden en opschonen van mijn energie, in de ontwikkeling van mijn intuïtie en scheppingskracht, en in hoe ik wil bijdragen aan een leefbaar milieu en een sociale samenleving. Het heeft me geleerd om kritisch te kijken naar wat ons als vrouw door de maatschappij wordt aangepreft, om een innerlijke, veilige ruimte in mijzelf te bouwen en samen te werken met het onzichtbare, het goddelijke – op een lichtvoetige manier. Aan al deze aspecten heb ik hoofdstukken gewijd.

In dit boek belicht ik zeven universele wetten, of hermetische principes, plus een wet die er als het ware doorheen stroomt (de Wet van Aantrekking). Het uitgangspunt is dat de werkelijkheid zich op alle niveaus, van de kleinste gedachte tot de belangrijkste gebeurtenis, volgens deze principes gedraagt. Deze mystieke esoterische leringen, zoals de Wet van Polariteit en de Wet van Mentalisme, dateren van vijfduizend jaar geleden. De oude religie steunt op deze kennis, maar heeft het waarschijnlijk nooit zo benoemd. Hekserij kende immers geen heilige geschriften en geleerden. Wel kun je deze oude leringen in heksengebruiken en spreuken terugzien en vallen ze samen met de beginselen van magie en natuurbeleving.

Naast deze natuurwetten, die deels worden onderzocht en bewezen in de moderne kwantumfysica, zijn er heksengebrui-

ken, mythen en spreuken die ik als uitgangspunten neem. Een ervan is de Drievoudige Wet: 'Alles wat je doet, komt in drievoud naar je terug'. En er is de sjamanistische techniek om je op andere bestaansniveaus, of zoals heksen zeggen: 'tussen de werelden', te begeven. Tezamen vormen ze een fundament waar ik me als moderne heks bij thuis voel en dat me een basis geeft om me als mens te ontwikkelen en van waarde te zijn voor het collectief.

Het is mijn wens dat ook jij in aanraking komt met deze oude westerse wijsheid, of je nu besluit je verder te verdiepen in hekserij of gewoon eens wilt kennismaken met de heks in jezelf. Die levensbeschouwing bied ik niet aan om als waarheid aan te nemen, want dat zou regelrecht indruisen tegen hekserij als persoonlijke ontwikkelingsweg, maar om deze te toetsen, te onderzoeken en er je eigen ervaringen tegen af te zetten. De levensfilosofie van hekserij is niet bedoeld als 'zelfverbeterings-traject', maar om het wilde in jezelf wakker te schudden; om het instinct, het ontvankelijke deel van jou tot leven te wekken en je band met de verborgen wereld achter de fysieke werkelijkheid en met het heilige te vernieuwen. De kennis en kunde achter dat proces beschouw ik als de wijsheid van de heks.

Wat in dit boek volgt, is een weerslag van mijn eigen verbindingen, kennis en ervaring. Ik kondig geen enkele autoriteit af en mijn verhaal is subjectief en niet illustratief voor alle heksen – een andere heks, op een andere plek, in een andere tijd, zal een ander verhaal hebben. Dit werk is bedoeld als uitnodiging om te overwegen, te twijfelen, te voelen, te zoeken, te proberen. Werk met de beginselen met je hart open en je zintuigen gescherpt, met respect voor het mysterie dat zijn eigen ritme en dynamiek kent en met een ontspannen geduld om de werking ervan zich in je leven te zien ontvouwen.

Een heks kan een man of een vrouw zijn. Toch verwijs ik in dit boek steeds naar de vrouw en spreek ik de vrouwelijke heks aan. Het gebeurt vaak genoeg andersom.

1

De ongetemde vrouw: de kracht van de heks

Bij het horen van het woord ‘heks’ schiet er nog steeds een klein stroomstootje door ons brein. We schrikken op, slaan aan, gaan rechtop zitten. De sterke emoties rond dat woord zijn, driehonderd jaar na het einde van de heksenjachten, nog altijd springlevend. Als iemand zichzelf een heks noemt, roept dat bij iedereen andere beelden op. Velen denken aan de sprookjesheks – de oude vrouw met punthoed en wrat op haar kin, broedend op kwaadaardige streken – en grinniken alsof het een grapje is. Een enkele strenggelovige zal, door zijn of haar specifieke geloofstraditie, vrezen dat je met de duivel samenwerkt en deinst terug. Sommigen zullen vermoeden dat jij iets denkt te kunnen wat anderen niet kunnen; dat je in de toekomst kunt kijken of speciale helende gaven hebt. Een volgende associeert het woord met druïden, paganisten of sjamanen en ziet een soort natuurvrouw op blote voeten voor zich. En een feministe linkt het woord misschien aan een rebelse vrouw die niets moet hebben van door mannen bedachte conventies en machtsstructuren. Wat mijn persoonlijke invulling van heks-zijn betreft, komen de laatste twee beelden het dichtst in de buurt.

Ten tijde van de Pauselijke Inquisitie (de katholieke recht-

bank belast met het vervolgen van ketters) was tachtig procent van de verdachten en vijftientig procent van de veroordeelden vrouw. Mannen werden vooral slachtoffer nadat hun echtgenote of vrouwelijk familielid als heks was aangemerkt. De als heks aangewezen persoon was de ongehoorzame en vaak ‘ongebondene’ (degene die was ontsnapt aan mannelijke autoriteit) te midden van een patriarchaat. Zij was de vrouw met iets te vrije (seksuele) opvattingen binnen de kerkelijke gemeenschap. Zij was, met andere woorden, de vrouw die het systeem trotseerde of ervoor koos zich er afzijdig van te houden en haar eigen weg te gaan.

In de dossiers van heksenprocessen staan de meest verzochte ‘bewijzen’ van toverij. Iemand kijkt naar een koe en als die een week later sterft, moet zij hem betoverd hebben, bijvoorbeeld. Maar er staat in bijna alle gevallen een andersoortige aantijging in: de verdachte in kwestie heeft ‘een scherpe tong’ of is ‘vlot van tong’. Anne Llewellyn Barstow geeft in haar boek *Witchcraze* het voorbeeld van de Schotse vroedvrouw Margaret Lang uit Erskine, die te boek stond als ‘wijs en exact in haar ambacht’. Nadat ze als heks werd aangeklaagd, verdedigde ze zich tegenover de rechters kalm en welsprekend. Juist haar eloquentie werd gezien als het bewijs dat ze een heks was. Ze werd opgehangen, waarna haar lichaam, zoals gebruikelijk bij ter dood veroordeelde heksen, werd verbrand om de ziel te wassen van duivelse invloeden.

Tegen de tijd dat vrouwen van 1550 tot 1650 (het hoogtepunt van de heksenvervolging) werden beschuldigd van kwade toverij, was de oude natuurreligie al lang en breed gekerstend: jaarfeesten waren omgevormd tot christelijke feesten en op heilige plekken in de natuur was een kathedraal verrezen. Misschien hadden de beschuldigten nog wel kennis van heilzame kruiden en maanstanden die invloed hadden op de gewassen, kennis die van generatie op generatie werd doorgegeven, maar dat was meestal

niet de reden om een vrouw als heks te vervolgen. Nee, het ging om iets anders.

De vrouwen die als heks werden aangewezen waren mondige vrouwen. Vaak waren ze alleenstaand of weduwe. Op leeftijd. Eigenzinnig. Ongehoorzaam aan priester, of aan echtgenoot of machthebber. In hun eigen onderhoud voorzienend en bemiddeld genoeg om de schade van een zogenaamd betoverde, gestorven koe 'te vergoeden' om zo een heksenproces te voorkomen, waar het vaak precies om te doen was. Ze waren hinderlijke echtgenoten, minnaressen, verkrachte of bezwangerde vrouwen die uit de weg moesten worden geruimd. Vroedvrouwen, vrouwen met kennis van kruiden en geneeskunde die de mannelijke artsen in de weg liepen. Lastige vrouwen. Bregje Hofstede schrijft in een essay over vrouwenhaat door de eeuwen heen dat vrouwen met een sterke mening soms, in plaats van een heksenproces te ondergaan, het dragen van een *scold's bridle* of een *witch's bridle* als straf kregen opgelegd. Dit was een metalen kooi die om het hoofd werd geplaatst met een bit in de mond waaraan een scherpe pin was bevestigd die de draagster het spreken onmogelijk maakte. Haar werd, letterlijk, de mond gesnoerd.

Enmaal beschuldigd van hekserij waren de meeste vrouwen verloren. Bij beschuldiging van toverij haalde de rechtspraak de Inquisitie erbij. De Inquisitie ging uit van het inquisitoire recht, dat wezenlijk anders was dan het wereldlijke, accusatoire recht dat in alle andere rechtszaken werd gehanteerd. In laatstgenoemde waren de partijen gelijkwaardig: beide konden getuigen oproepen, er moesten bewijzen op tafel komen en er mocht niet worden gemarteld. Bij een verdachtmaking als heks ging dat allemaal overboord. Er hoefde maar een enkele aanklacht te zijn van iemand die *maleficia* ('kwaadwillige daden', 'vervloeking') aandroeg, die verder niet hoefden te worden bewezen, om een

proces te starten. De verdachte mocht geen getuigen oproepen, had nauwelijks rechten tijdens haar gevangenschap, moest vernederende onderzoeken ondergaan zoals het zoeken naar *stigma diabolica* ('sporen van de duivel', zoals wijn- en moedervlekken) en mocht éénmaal gemarteld worden tot bekentenis. Bij een inquisitoir proces was de rechter bovendien niet onafhankelijk: hij bepaalde behalve het oordeel ook het ten laste gelegde, deed aan waarheidsvinding én bewijsvoering.

Er was één voorwaarde om iemand te kunnen veroordelen als heks: een bekentenis. Vandaar dat het martelen werd ingevoerd. In 1252 gaf paus Innocentius IV de Inquisitie een bijna onbeperkt recht op marteling in de strijd tegen ketteren, die pas in 1816 door de katholieke kerk weer verboden werd. Zodra een verdachte bekende, hield het martelen op en kreeg ze strafvermindering: op de brandstapel zou ze worden gewurgd voordat de vlammen haar konden bereiken. Schattingen van het aantal ter dood gebrachte heksen in Europa lopen uiteen van dertigduizend tot zestigduizend, nog zonder de slachtoffers mee te rekenen die tijdens hun proces bezweken door marteling, verkrachting of slechte omstandigheden, of zij die werden verbannen.

'Heksenjacht' klinkt altijd een beetje sprookjesachtig, maar in feite ging het om een uitgekiende strategie van de heersende kerkelijke en wereldlijke macht om opstandige en autonome vrouwen een toontje lager te laten zingen. Vergeet het woord 'heksenvervolging'; het was een vrouwenvervolging. Het was een bloedige uitwas van vrouwenhaat, een systematische oorlog tegen vrouwen, een femicide, uitgesmeerd over enkele eeuwen. Goedbeschouwd waren heksen de eerste feministen: vrouwen met een mening, met vrijheidsdrang, die niet bang waren om ruimte in te nemen.

Er is ons geleerd om bang te zijn voor de vrouwen op de brandstapels en niet voor de mannen die het vuur aanstaken. Dat moet maar eens afgelopen zijn.

Het woord 'heks' had oorspronkelijk een positieve betekenis: het komt van het Middelnederlandse woord *hexe*, 'de plaatselijke wijze man of vrouw', en mogelijk van het Oudgermaanse woord *hagetisse* of het Oudengelse *haegtesse*, dat 'zij die op de hagen rijdt', 'heggenvrouw' of 'heggenrijder' betekent. *Haeg* of *hage* is een 'dichte begroeiing op een grens' en *dis* betekent 'dame', maar ook 'tovenares'. De hagen die een gemeenschap omringen, markeren de scheidslijn tussen binnen en buiten en werden symbolisch gezien als de poort naar de andere wereld. De heggenrijder woonde aan de rand van de gemeenschap en was degene die werd geraadpleegd bij een probleem of ziekte. Het Engelse *witch* is afgeleid van het Angelsaksische woord *wicce* of *wicca*, dat 'wijze' of 'ziener' betekent.

De term 'heks' is door de eeuwen heen vergiftigd. Door massale en langdurige stigmatisering heeft het woord een negatieve connotatie gekregen en staat het bol van misogynie en angst voor machtige vrouwen. Iemand die vandaag de dag een heks wordt genoemd, wordt verweten dat ze manipulatief, onbescheiden en niet inschikkelijk is of zich onbeschaamd kritisch uitspreekt over machtsbolwerken.

In 2021 werd politica Sigrid Kaag na een kritisch essay over de Haagse mores door Geert Wilders in het openbaar een heks genoemd. Nadat ze zich in een lezing opnieuw kritisch toonde over de structuren van de macht, werd ze door een cartoonist in de *NRC* vliegend op een bezem afgebeeld. Nadat ze na een motie van afkeuring aftrad als minister, werd ze door demissionair minister-president Rutte 'een hele grote mevrouw' genoemd. De volgende

dag stond er een spotprent in de krant waarop een vrouw van haar bezem was gevallen. De trending hashtag in die dagen was #hexit; 'exit de heks'. Kaag is niet de eerste vrouwelijke macht-hebber die dat etiket kreeg opgeplakt. Bij de dood van Margaret Thatcher bereikte de single 'Ding-Dong! The Witch is Dead' (van *The Wizard of Oz*) de tweede plaats in de Britse hitlijsten. Hillary Clinton werd '*the wicked witch of the left*' genoemd en Angela Merkel '*Oberhexe*'.

De benaming mag dan bezoedeld zijn, voor mij is er geen bruikbaar alternatief. 'Priesteres van de godin' vind ik enorm hoogdravend klinken. 'Natuurvrouw' is ook al zo aanstellerig. 'Witte heks' hoeft voor mij ook niet, want dat impliceert dat heksen zonder 'witte' ervoor aan zwarte magie doen. Een 'wiccan' heb ik me nooit gevoeld en bij het woord 'ecofeministe' mis ik de spiritualiteit. Ik voel me, zoals gezegd, thuis bij de traditionele hekserij, gebaseerd op universele en tijdloze natuurwetten die vandaag de dag nog even kloppend zijn als altijd. Teruggaan naar de oorsprong van het woord en mezelf 'een heks' noemen, dat is uiteindelijk toch wat het beste voelt. Het is een daad van emancipatie en activisme op zichzelf, want door het scheldwoord terug te vorderen maak je er een geuzennaam van. Je zegt eigenlijk: steek je hand eens uit, dan geef ik al jouw vooroordelen aan je terug. Ik eis de titel op en zet datgene waar ik voor word uitgescholden als een kroon op mijn hoofd.

Elke keer dat ik mezelf met opgeheven hoofd een heks noem, voelt het niet alleen alsof ik al die vrouwen die in de geschiedenis zijn geridiculiseerd, verstoten en zelfs ter dood gebracht rehabiliteer, maar het voelt ook als een eretitel. Bovendien: voor mijzelf heeft het woord 'heks' altijd een prettige, stoutmoedige bijklank gehad. Het klinkt me als onafhankelijkheid, kracht, vrijheid in de oren. Rondom dat woord bruist het van avontuur en eigenzin-

nigheid. De heks belichaamt een autonome vrouw die bevrijd is van alle overheersing en beperking. Een ongetemde vrouw.

Toen ik in 2001 mijn autobiografische boek (en mezelf) botweg *Heks* noemde en zo'n beetje in elk(e) Nederlandse en Vlaamse talkshow, krant en tijdschrift mijn verhaal mocht doen, maakte dat veel los. Elke week lag er een dikke envelop van mijn uitgeverij op de mat (het was nog vóór het mailtijdperk), vooral gevuld met brieven van lezers die me ervoor bedankten dat ik hen met deze spirituele traditie, nota bene van eigen bodem, kennis had laten maken. Ze schreven dat het voelde als thuiskomen, dat ze zich diep vanbinnen ook een heks voelden en dat ze eindelijk hun spoor hadden gevonden. Maar mijn grootschalige 'uit de bezemkast komen' had ook een akelige kant. Er waren groepen gelovigen die, vanuit hun eigen geloofstraditie, dachten dat ik als heks een 'pact met de duivel' had gesloten. Nadat mijn uitgeverij aan mij gerichte dreigbrieven ontving met gedetailleerde dreigementen, kreeg ik beveiliging mee naar openbare lezingen en interviews. Ik herinner me een verwarde man die in de bibliotheek van Breda door de politie werd verwijderd, en protesteerders die met spandoeken en leuzen voor de bibliotheek van Katwijk stonden. Ik ben nooit met die voorvallen naar buiten gekomen, want wat je aandacht geeft groeit, en langzaam hielden de aanvallen op – de enkele haatmails die ik nog altijd krijg niet meegerekend.

De wereld is nu, twintig jaar later, een stuk meer klaar voor moderne heksen. Na het uitkomen van mijn op feiten gebaseerde roman *De heks van Limbricht* (2021) merkte ik een grote bereidheid van serieuze media om het over de pijnlijke periode van heksenjachten in de Europese geschiedenis te hebben – wat in Nederland nog niet eerder was gebeurd. Altijd was de heksenvervolgning weggezet als middeleeuwse incidenten veroorzaakt

door bijgeloof, in plaats van de systematische vrouwenvervolging die ze was. Maar nu werden me inhoudelijke vragen gesteld door goed voorbereide journalisten. Krantencolumnisten trokken een lijn tussen mijn hoofdpersoon Entgen Luijten en Sigrid Kaag. Er werd geopperd dat, na de excuses van burgemeester Femke Halsema namens de actieve rol van het Amsterdamse stadsbestuur bij slavernij, er ook officiële excuses van het Vaticaan en de betrokken overheden moesten komen voor de gruweldaden van de Inquisitie.

Het is belangrijk om het collectieve trauma van heksen- ofwel vrouwenvervolging onder ogen te zien, de impact ervan te doorgronden en het te integreren in onze vaderlandse geschiedenis. Ken het verleden om de koers van het heden te begrijpen en eventueel te veranderen. We leven in een tijd waarin misstanden uit het verleden niet langer verdoezeld blijven. Standbeelden van geweldenaren die geen eer verdienen worden van hun sokkel geworpen, seksueel wangedrag is met een luid #MeToo omhooggehaald en wordt niet langer getolereerd, systematisch racisme wordt in ieders ogen en hart bewust gemaakt. ‘Zusterschap’ en #sisterhood zijn geen zweverige begrippen meer. Oude, corrupte machtsstructuren vallen uit elkaar omdat alles wat het daglicht niet kan verdragen naar buiten komt. De aanzet van nieuwe systemen laat zich voorzichtig zien en zoiets gaat nooit zonder chaos en conflict. Een hele reeks problemen en misstanden raakt niet opgelost binnen het bestaande maatschappijmodel: de eenentwintigste eeuw wordt een revolutionaire eeuw, als je het mij vraagt.

Niets bestaat los van elkaar. De geschiedenis bestaat uit lagen die op elkaar zijn gebouwd; en de lagen waarop we nu staan blijven niet stevig genoeg om op voort te bouwen. Alles wat onder de bovenste laag scheef zit moet onder ogen worden gekomen, en worden rechtgezet. Het donker van het collectieve niet-verwerkte

verleden komt met een rotvaart in het licht, om gezien en geheeld te worden. Dat verleden krijgt zijn rechtmatige plek en wordt niet langer weggestopt of geridiculiseerd. We gaan het *dragen*. De waarheid uitspreken, luid en duidelijk, maakt vrij.

Als je gelooft in een vrouwenlijn, waarbij dingen van moeder op dochter bewust en onbewust worden doorgegeven, als je gelooft in oude wonden, waarbij de heling ervan een heilzaam effect heeft op het heden, dan zie je misschien dat het tijd is. Het is tijd om al die tienduizenden vrouwen in de geschiedenis die als heks zijn aangewezen, en die vervolgens werden verbannen of gemarteld tot een bekentenis en de (vuur)dood vonden, in de ogen te kijken en te zeggen: ik zie je. Ik zie je strijd. Ik zie je moed. Ik zie je onmacht. Ik zie je pijn. Toen je leefde werd je verketterd en weggedaan, maar nu word je door ons begrepen en op waarde geschat.

We kunnen deze ‘heksen’ eerherstel geven door ze te herdenken – niet als de toverkollen die de sprookjes en stereotypen ons opdringen, maar als de opstandige vrouwen die ze waren. We kunnen hen ook rehabiliteren door onze eigen scherpe tongen, kritische geesten en lustvolle lichamen te vieren, door onze vrouwelijke kracht en prestaties te koesteren en deze bij elkaar te waarderen en stimuleren, door ons niet langer door de smalle definitie van wat ‘een gezonde vrouw’ zou zijn te laten dicteren hoe we ons moeten gedragen. Onze seksualiteit, onze woede, onze daadkracht, ons intellect, onze gevoelens en onze veranderende lichamen zijn uitermate gezond en vrouwelijk.

Oude vormen van mystieke wijsheid, waarbij de eigen spirituele ervaring centraal staat, zijn teruggekomen. Meditatie (behalve een oosterse ook een westerse techniek) is niet zweverig meer, maar wordt gezien als een onderdeel van een gezonde levensstijl. Maankalenders zijn niet aan te slepen, #sisterhood

en #witchyvibes zijn trending, TikTok-filmpjes met #WitchTok hebben biljoenen views, holistische geneeswijzen en *plantpower* zijn gemeengoed geworden en de roep om het ‘goddelijke vrouwelijke’ haar plek terug te geven klinkt op. De aanwas van nieuwe heksen en mensen die zich verdiepen in *the craft* was nog nooit zo groot. WE ARE THE GRANDDAUGHTERS OF THE WITCHES YOU WEREN'T ABLE TO BURN, staat op een t-shirt dat ik graag draag. Wen er maar aan.

Hekserij gaat natuurlijk verder terug dan de heksenjachten en veel verder terug dan het christendom. Ik noem de oervorm van hekserij graag ‘de oude religie’, maar je zou deze ook de ‘godinnenreligie’ kunnen noemen. Historici zijn huiverig voor die kwalificatie, ook al zijn er duizenden afbeeldingen van godinnen, vrouwenfiguurtjes, graveringen van abstracte vulva's, beeldjes van vrouwen met enorme borsten, buiken en billen, en zelfs tempels in de vorm van een vrouwenlichaam gevonden. In heel Europa werd de godin in vele gedaanten vereerd. De godinnenreligie is ten prooi gevallen aan een systematische misinterpretatie en onderwaardering. In de meeste archeologische teksten wordt de verering van de vrouwelijke godheid – degene die het universum schiep, wetten vaststelde, uitvond, heelde en joeg – keer op keer afgedaan als een ‘vruchtbaarheidscultus’. Als ze geluk had, werd ze door de (voornamelijk mannelijke) historici betiteld als Moeder Aarde.

De verering van de moedergodin gaat terug tot in de oude steentijd, zo'n 30 000 tot 25 000 jaar voor Christus. Uit onderzoek van graven uit die tijd blijkt geen enkele ongelijkheid tussen de seksen. Vrouwen werden met evenveel goederen en respect begraven als mannen. Nederzettingen hadden geen verdedigingswerken en werden niet gebouwd op een makkelijk te verdedigen

plek. Er zijn geen kunstuitingen gevonden over geweld of oorlogsvoering en er zijn geen wapens gevonden die werden gebruikt om anderen mee te lijf te gaan. Wel zijn er resten van gebouwen, muurschilderingen, sculpturen en keramische kunst gevonden.

De aanbedding van de grote godin, die duizenden jaren heeft bestaan in het Oude Europa en het Nabije en Midden-Oosten, is door invasies van noordelijke stammen ten val gebracht. De meeste historici en archeologen zijn het erover eens dat de nomadische Indo-Europeanen, die als 'strijdbijlculturen' bekendstaan, vanaf 2500 tot 1500 voor Christus de bestaande vrouwvriendelijke samenlevingen langzamerhand onderdrukten en uiteindelijk op de knieën kregen.

Hoogleraar antropologie Barbara Tedlock ziet vlechtende vrouwen tijdens hun maandstonde als de eerste en oudste sjamanes. Via de herhalende handeling van het riet vlechten keerden ze zich naar binnen en legden ze contact met voorouders en aarde-energieën. Het spinnen van een draad en het vlechten en weven van draden tot een weefstel staat in oude culturen symbool voor scheppen. 'De grote godin werd over de hele wereld gezien als spin in haar web,' schrijft historica, theologe en symboliste dr. Annine van der Meer. 'Ze is zowel de spin die spint als het web dat door haar gesponnen wordt.' Zij ontdekte dat oude culturen uitzonderlijk veel vrouwelijke kunst tonen; het mensbeeld wordt bepaald door het vrouwbeeld. Rond 1000 voor Christus is er een omschakeling naar het mannelijke en treedt in de kunst de man op de voorgrond. De praktijken van vrouwelijke sjamanen en orakelende priesteressen worden verboden.

In Noordwest-Europa kwam tussen 6000 en 5500 voor Christus de landbouw op. Mensen trokken niet meer als nomaden rond, maar vestigden zich en gingen het land bewerken. De landbouw werd zo de basis voor paganistische jaarfeesten en

gebruiken waarin de cycli van zon en maan centraal stonden. Paganisme is afgeleid van het Latijnse *pagani*, dat ‘bewoners van het platteland’ betekent. In West-Europa raakten sjamanistische en paganistische gebruiken uit Keltische, Germaanse en Slavische tradities met elkaar verweven.

In het latere Griekenland werd de grote godin opgesplitst in minder machtige godinnen: Aphrodite kreeg haar sensualiteit, Demeter haar mysteriën, Artemis haar onafhankelijkheid. In plaats van een oermoeder, uit wie alle leven voortkomt en naar wie het terugkeert, ontstaan er mythen waarbij godinnen uit de hoofden en dijnen van mannelijke goden worden geboren. Toch is de godin nooit werkelijk vernietigd en vergeten. In mythen, sagen en legenden die altijd in de volkscultuur zijn overgedragen, is ze blijven bestaan. In ons collectieve geheugen is ze levend gebleven.

Ook de komst van het christendom, met zijn almachtige god, betekende niet meteen het einde van de godinnen, de vollemaanvieringen en jaarfeesten rondom de zonnecyclus en de landbouw. De twee religies hebben eeuwenlang vreedzaam naast elkaar bestaan. De godinnen werden tot ongeveer de elfde eeuw na Christus vereerd. Het gewone volk kwam niet in aanraking met het christendom, omdat dat in eerste instantie alleen door leden van de hogere klassen van de maatschappij werd beoefend, die konden lezen en schrijven.

Vanaf het moment dat er pogingen werden ondernomen om het volk te bekeren, bestempelde de steeds machtiger wordende kerk alles wat niet christelijk was als ‘heidens’ en niet-christenen als ‘ketter’ (in Engeland *pagan* en *pagans*). Sommige rituelen en jaarfeesten waren zo sterk verankerd in de Europese cultuur, vooral op het platteland, dat ze niet gemakkelijk waren uit te bannen. In veel gevallen werden ze simpelweg omgevormd tot

christelijke feesten. Daar waar de godin werd aanbeden, vaak op heuvels en bij bronnen, werden christelijke kerken en kathedra-
len gebouwd. In veel gevallen werd het een aan de Maagd Maria
gewijde kerk. Wat niet omgevormd of overgenomen kon worden,
werd vernietigd. Het aanbidden van de godin, in latere tijden
hekserij genoemd, ging ondergronds.

Binnen de moderne hekserij zijn er verschillende stromingen die
niet in de kern, maar wel in accenten van elkaar verschillen. Er
zijn *Gardnerians*, *Alexandrians*, *Dianics*, *Strega's*, keukenheksen,
kruidenheksen, *hereditaries* ofwel 'erfheksen', *traditionals* ofwel
'traditionele heksen' en nog veel meer. Er zijn bovendien heksen
die zich aansluiten bij een coven (een groep heksen die samen
werkt, viert en zich ontwikkelt) en solitaire heksen, die alleen
werken en hoogstens met anderen jaarfeesten vieren en maan-
cirkels bijwonen. Ik ben een traditionele, solitaire heks die graag
een feestje met andere heksen viert, zoals ik ook een auteur ben
die gelukkig veel vrienden in de schrijverij heeft, maar het liefst
alleen een boek schrijft.

Ik voel me thuis bij de Reclaimingtraditie, die rond 1980 is
gestart door een Californische schrijfster en activiste die zich
Starhawk noemt. Het Engelse *reclaiming* betekent 'terugvorderen'
en doelt op het terugnemen van de bezoedelde titel 'heks' door
deze met trots te dragen in de beste, oorspronkelijke betekenis
van het woord. In de studiegroep van heksen met wie ik de eerste
jaren ben opgetrokken, namen we de algemene beginselen van de
Reclaiming als uitgangspunt. Ik schreef de grondprincipes ervan
ook op in mijn eigen Boek der Schaduwen, een soort magisch
dagboek dat ook wel een 'grimoire' wordt genoemd. Hieruit deel
ik het eerste beginsel, in mijn eigen vertaling: 'De waarden van de
Reclaimingtraditie zijn gebaseerd op het besef dat de aarde leeft

en alle levensvormen heilig en onderling verbonden zijn. De godin is alomtegenwoordig in de aardse cyclus van geboorte, groei, dood, verval en wedergeboorte. Onze overtuigingen zijn het gevolg van een diepe, spirituele verbintenis met de aarde, heling en het verbinden van magie met politiek bewustzijn.' Met dit laatste wordt bedoeld dat het niet alleen gaat om religie en persoonlijke ontwikkeling, maar ook om actievoeren voor het milieu, dierenrechten en gelijke rechten en mogelijkheden voor ieder mens. Je zou Reclaiming kunnen zien als mystiek ecofeminisme met een activistisch tintje.

Mijn manier van 'heksen' is er een waarbij ik zo dicht mogelijk bij de bezielde natuur, de wijsheid van het lichaam en mijn intuïtie en verbeelding wil blijven. In een wereld waar het letterlijke en het rationele regeren, zonder ik me af om de innerlijke beleving de ruimte te geven. Te midden van de hedendaagse verheerlijking van het materialisme, waarbij er buiten de fysieke wereld niets zou bestaan, heb ik het tegenwicht nodig van het mystieke. En omdat ik van nature een dromer ben en als schrijfster veel tijd doorbreng met mijn fantasie, heb ik het aardse van hekserij nodig om niet 'weg te zweven'.

Ik houd van poëzie, mythen en verhalen, niet van dogma's en leerstellingen; ik houd van inspirerende menselijke mensen, niet van heiligen of profeten om te vereren. Ik voel niets voor het principe van een veroordelende godheid en ook niet voor louter materialisme, maar wel veel voor een goddelijke vonk die alles wat leeft bezielt en samenbindt. Ik houd van de vorm van een cirkel om met anderen in te zitten, het gelijkwaardig verbonden zijn, niet van een podium of kansel met mensen in rijen ervoor (ook al ontkom ik daar bij lezingen niet aan). Ik houd van delen en met me laten delen, minder van onderwijzen of worden onderwezen. Ik houd van de eeuwige beweging, de vernieuwende

aard van het leven, niet van het concept van een definitief begin en eind. Ik houd van spelen, van zeggen ‘het is maar een experiment’, van de verwondering en ervaring, niet van presteren en perfectie, niet van falen of slagen, winnen of verliezen, zondigen en boete doen.

Als mij wordt gevraagd ‘wanneer ik aan hekserij doe’, is het antwoord ‘nooit niet’. Ik bekijk de wereld áltijd door heksenogen, het is geen bril die ik op- en afzet. Natuurlijk zijn er momenten waarbij mijn religie zich meer opdringt, bijvoorbeeld als ik bij het wisselen van een seizoen een altaar opnieuw inricht, als ik in mijn tuin dingen in een keteltje sta te verbranden of als ik mijn stenen in het licht van de vollemaan oplaad, maar voor mij zijn dat niet de dingen die mij tot heks maken. Het zijn de basisprincipes, de hermetische natuurwetten en de ethiek die me het meest hebben gevormd, en waar ik in dit boek dan ook vooral op in zal gaan. Het is de band met de levende wereld om me heen, de verbinding met het grotere web, mijn relatie met het onzichtbare in het alledaagse leven die mij me heks doen voelen. De levensbeschouwing.

Omdat hekserij een ervaringsreligie is, met een praktische en persoonlijke mystiek, is het moeilijk voor te stellen dat een mens zoiets ooit afzweert. Een persoonlijke ervaring kun je niet terzijde schuiven. Van een zelf verworven inzicht zul je niet snel terugkomen. Eigen rituelen en tradities groeien met je mee, zodat ze altijd in je leven blijven passen.

De kracht van de heks schuilt in haar autonomie en haar gerichtheid op haar innerlijke wereld, die in nauwe verbinding staat met de levende wereld om haar heen, zoals dat bij alle natuurreligies het geval is. Ieder van ons en alles wat leeft belichaamt het goddelijke, dus elke levensvorm verdient respect. Ik ken wei-

nig heksen die vlees eten, huisdieren in kooien houden en hun tuin volledig hebben betegeld, maar ze zijn er wel. Intellectuele, spirituele en creatieve vrijheid staan voorop, maar dit is de basisregel: 'Doe wat je wilt, mits het niets of niemand schaadt.' Wat trouwens nog een hele kluif blijkt te zijn als je het ver genoeg doorvoert, dus beschouw ik het als een leidraad. Meer verlicht dan een ander zijn we niet.

Geen ranglijsten, certificaten en eisenpakketten alsjeblieft; in die valkuil zijn al te veel religies getrapt. Geen gewichtigdoenerij en geheimzinnigheid. Je bent een heks als jij je zo voelt, of je jezelf in het openbaar nu zo besluit te noemen of niet. Of misschien zie je jezelf wel helemaal niet als heks, maar kies je ervoor om de heks in jezelf voorzichtig te leren kennen en haar een stoel aan je tafel te gunnen. Kijk maar eens wat ze je te bieden heeft. Het verborgen en besloten karakter van hekserij kenmerkt vooral de wicca, een stroming in hekserij van grondlegger Gerald Gardner (1884-1964). Deze geheimzinnigheid komt uit de tijd dat de nieuwe religie, het christendom, haar tanden liet zien en de oude religie ondergronds moest gaan. Vandaag de dag is dat niet meer nodig en kan iedereen vrij kennismaken van onze Europese spirituele wortels.

Terug naar de tijd van de heksenvervolging. De oude religie is geworteld in zusterschap en gemeenschap. De heksenjachten hadden niet voor niets als belangrijk doel om samenwerking en verbondenheid tussen vrouwen te doorkruisen; solidariteit onder vrouwen was bedreigend voor de status quo. Door vrouwen met een grote mond of met een minder zedige of vrome levenshouding dan gewenst eruit te pikken en ten overstaan van iedereen terecht te stellen, werd het duidelijk dat je je als vrouw maar beter gedeisd kon houden.